

грудня 1921 р., аби безперешкодно викачувати з України хліб і ефективніше боротися з антикомуністичним рухом селян. Власті виявили, що голод краще, ніж каральні експедиції, втихомирював повстанців.

І все-таки, як підкреслює С. В. Кульчицький, комунізм в Україні у добу непу був досить ліберальний. Після Леніна партійна олігархія не мала загально визнаного лідера, тобто перебувала в стані перманентної боротьби за владу. За цих умов центру було не до України. Найявність певних державних прерогатив, передусім у сфері культури, забезпечила в ній стрімке національне відродження. Цьому сприяв політичний курс на коренізацію.

Коренізація являла собою процес укорінення комуністичних владних структур в народній товщі національних республік. Її український різновид дістав назву українізації. Для партійної олігархії необхідність українізації була безсумнівною, тим більше, що Компартія України — за національним складом переважно російсько-єврейська — не користувалася впливом у масах. Діставши від українізації очікувані політичні дивіденди, центр припинив її на початку 30-х років і ліквідував негативні для себе наслідки національно-культурного піднесення. Як відомо, це робилося шляхом фізичного або морального знищення української інтелігенції («розстріляне відродження»).

Аналіз політичних і соціально-економічних процесів в Україні першого радянського десятиріччя дає ключ для розуміння трагічних 30-х років. Зазнавши невдачі у побудові економічного фундаменту, адекватного політичному режиму, в добу Леніна, партійна олігархія приступила, починаючи з 1929 р., до повторного комуністичного штурму. Мільйони людей шалено опиралися насадженню протиприродних виробничих відносин, але комуністичний режим здолав їх опір репресіями та голодом. У 30-ті роки було створено командну економіку сталінського типу, яка проіснувала близько шести десятиріч.

Автор робить висновок: комуністична доктрина була взята на озброєння саме тому, що вожді більшовиків упевнилися в її корисності для себе, адже вона давала всеосяжну владу, міцнішу, ніж влада, народжена гвинтівкою. Партійна олігархія ніколи не відмовлялася від неї, хоч досить рано пересвідчилася в неможливості побудувати суспільство, цілком позбавлене ринкових відносин. Аналіз теорій та ідей, які лягли в основу комуністичної доктрини, дослідження її самої і заснованої на ній ідеології й політики, вивчення зворотного впливу політики на доктрину — все це допомагає зрозуміти тасмниці радянської історії.

*М. Ф. ДМИТРІЄНКО (Київ),
Я. В. ТАБАЧНИК (Київ)*

О. Я. Крижанівський
ІСТОРІЯ СТАРОДАВНЮЮ СХОДУ.
КУРС ЛЕКЦІЙ: НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

З кінця XIX ст., тобто з часу, коли за демократичні погляди було звільнено з університету св. Володимира в Києві відомого антикознавця професора Ф. Г. Мищенка, в Україні практично не існувало наукових центрів по дослідженню стародавніх цивілізацій Середземномор'я та Стародавнього Сходу. У Москві, Петербурзі, Казані, Воронежі, Тбілісі, Єревані та інших містах країн СНД такі центри й досі посідають міцні позиції.

Однак наприкінці 80-х і особливо в середині 90-х років XX ст. почав формуватися й активно діяти український дослідний і науково-методичний центр сходознавства і антикознавства на базі кафедри історії стародавнього світу та історії середніх віків Київського університету імені Тараса Шевчен-

ка. Перед колективом кафедри поставили нелегкі завдання: створити в Україні на рівні новітніх підходів до науки і освіти національні навчальні програми, підручники й посібники з історії стародавнього світу для потреб історичних факультетів вузів. При цьому треба враховувати, що фактично вся наукова і науково-методична література з даного предмету — російськомовна, досвід її перекладу на українську мову незначний. Всю підготовчу роботу потрібно було починати з обґрунтування й утвердження україномовних термінів, понять, спеціальних висловів і назв, загальноживаних у науковій та популярній літературі різних народів стосовно історії найдавніших цивілізацій. До того ж необхідно було виходити за межі заідеологізованості у висвітленні історичного процесу попередніх десятиріч, враховувати нинішні потреби перебудови навчального процесу вищої й середньої школи, а головне, озброїти студентську молодь і всіх бажаючих найсучаснішими досягненнями в антикознавстві та сходознавстві. Результатом таких творчих пошуків, успішно реалізованих завдань у поєднанні з власним багаторічним педагогічним досвідом викладання предмету стало видання завідувачем згадуваної кафедри Київського університету, професором О. П. Крижанівським першого в Україні україномовного курсу лекцій для гуманітарних вузів «Історія Стародавнього Сходу».

Перше, що кидається у вічі при ознайомленні з цим навчальним посібником, - новий підхід автора до принципу побудови структури і форми викладу матеріалу порівняно з уже існуючими в Росії та інших сусідніх країнах такими сходознавчими курсами лекцій. Автор фактично розробив самостійну концепцію показу соціально-економічних, політичних і культурних процесів у цивілізаціях Стародавнього Сходу, вільну від прив'язаності до марксистської чи якоїсь іншої теоретичної схеми. Не надаючи переваги жодній з них, автор залишає можливість читачеві самостійно оцінити перспективність і доцільність кожної (с. 10 — 14). Червоною ниткою через усю книгу проходить прагнення автора надавати першочергового значення у вивченні суті стародавньосхідних суспільств джерелам тієї епохи (писанен законам, трактатам, літературним і релігійним пам'яткам).

Рецензований посібник складається з 33 тематичних лекцій, які охоплюють історію давніх цивілізацій Сходу VII — V тис. до н. е. — середини I тис. н. е. З них 5 лекцій присвячено Стародавньому Єгипту, 7 — Стародавній Месопотамії, по 3 — країнам Східного Середземномор'я та Ірану, 5 — Стародавній Індії, 6 — Стародавньому Китаю і по одній — Хеттському царству та Стародавній Японії (співавтор останньої — В. А. Рубель), 9 лекцій — культурі давніх цивілізацій. Кожна представлена в посібнику лекція відповідає навчальній програмі з історії Стародавнього Сходу, затвердженій з початку 90-х років для університетів України, має чіткий план, відзначається послідовністю, аргументованістю й логічністю викладу і розкриття фактичного матеріалу, а також історичних понять, які підкріплені коментарями, узагальненнями і висновками автора. Науковість лекцій забезпечена посиланнями на використані джерела і літературу, котрі розкривають творчий задум автора, дозволяють читачеві упевнитися в достовірності наведених фактів і аргументів. Цінним надбанням посібника є його додатки: хронологічна таблиця, список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання, «План семінарських занять з історії Стародавнього Сходу», який складено на допомогу викладачам і студентам історичних факультетів на базі багаторічної практики викладання цього предмету у вузах Києва.

Що ж нового вносить рецензований навчальний посібник у порівнянні з такими ж російськомовними виданнями 70 — 80-х років? По-перше, фактичний матеріал з історії Стародавнього Сходу виважено і цікаво підібрано автором на основі останніх здобутків сходознавчої науки. Вперше вдало розроблено нову тему стосовно навчальній програмі, присвячену історії Стародавньої Японії. По-друге, при викладенні теоретичних частин лекцій автор повністю відійшов від пануючих у попередні десятиліття в радянській історичній науці голого соціологізму, формаційного принципу, а в західноєвропейській — цивілізаційного й інших подібних ідеологічних схем

показу історичного процесу і явищ стосовно Стародавнього Сходу. Натомість О. П. Крижанівський виклав матеріал з позицій об'єктивного історизму та порівняльно-історичного, історико-статистичного та інших сучасних методів науки. Це дозволило відійти від загальноприйнятих штампів у поглядах на давні цивілізації, гнучкіше й яскравіше показати всю складну палітру соціально-економічного життя, політичного розвитку з поглибленим урахуванням регіональних особливостей й специфіки. По-третє, при розгляді кожної теми лекцій враховано роль екологічного, демографічного, психологічного факторів у розвитку країн Стародавнього Сходу.

У посібнику не виділено спеціального узагальнюючого історіографічного розділу, присвяченого підсумкам досліджень давньосхідних цивілізацій у зарубіжній і вітчизняній науці. Проте для всіх лекцій притаманні історіографічні оцінки сходознавчої науки по вивченню конкретного взятого регіону. Автор знайомить читача з минулими і сучасними дискусіями, полеміками та гіпотезами щодо шляхів розвитку давніх цивілізацій, чітко окреслює позитивні й негативні сторони теоретичних суджень тих чи інших сходознавців — від античних часів до сучасності.

Розповідаючи про стародавній Єгипет, Месопотамію, Східне Середземномор'я, Іран, Індію, Китай та Японію, автор вводить поняття менталітету народів та етносів цих цивілізацій і в його ракурсі розглядає притаманні їм людські риси характеру, світосприйняття, мислення, поведінки, працелюбності, морально-етичних якостей, традицій духовності, побуту й інші, що ілюструє специфіку етнічних груп у різних регіонах і робить зрозумілим корінні відмінності давньосхідного способу життя від, скажімо, європейського. З іншого боку, характеристика ментальності ніби оживлює, олюднює курс історії Стародавнього Сходу, робить його більш доступним і принадним для читачів.

Нарешті, не можна обминути й того факту, що, порівняно з попередніми російськомовними посібниками, в даному курсі лекцій значно змістовніше і цікавіше розглянуто проблеми культури, філософії та релігії в історії країн Стародавнього Сходу, їх впливу на світовий культурний процес. Це відповідає загальній тенденції гуманізації в Україні вищої і середньої освіти.

Віддаючи належне автору за ґрунтовну розробку лекцій з історії і культури найдавніших цивілізацій Єгипту, Месопотамії, Індії, Китаю та інших, варто зауважити, що доцільно було б у даному посібнику представити хоча б одну-дві оглядові лекції під загальною назвою «Історичні долі малих народів і країн на периферії Стародавнього Сходу». Адже десятки таких невеликих етнічних субстратів, що слугували буфером або перебували в складі давньосхідних держав та імперій, були тим живильним корінням, без якого не могла б існувати давньосхідна спільнота. Тому при майбутньому перевиданні посібника доцільно дещо ущільнити викладений матеріал, щоб висвітлити і такі теми, як «Стародавня Аравія», «Стародавнє Закавказзя» й інші з історії периферії Стародавнього Сходу.

Крім того, не завадило б зменшити загальний обсяг курсу лекцій до 350 сторінок, як найбільш оптимальний для навчального процесу.

Важко погодитися з недооцінкою автора таких унікальних історичних джерел, як старовавілонські закони Хаммурапі, які чомусь названі «казуїстичними» (с. 137), асирійські закони, закони Ману в Індії (с. 297) та ін. Ці документи — дітище тієї епохи. Вони заклали основи правознавства в країнах Стародавнього Сходу. Обійдено мовчанням у книзі такі важливі соціально-економічні документи Стародавнього Єгипту, як «Сказання Іпусера», «З великого папірусу Гарріс» і так звані «Повчання». На місце цих давно вживаних у науці документів автор альтернативно поставив інші, головним чином, тодішні літературні й релігійні пам'ятки. Він багато уваги приділяє розкриттю такого феномену, як процес державотворення в давньосхідних цивілізаціях. У посібнику досить аргументовано показано всі складності цього процесу, суперечливі підходи до його зрозуміння в сучасній науці. Тому можна пошкодувати, що автором не приділено належної уваги міжнародній дискусії 1989 — 1992 рр. з приводу генезису держав

в античному та стародавньосхідному світі, яку започаткувала московський історик О. М. Штаерман.

Бажано також навчальні посібники такого високого рівня забезпечувати необхідним ілюстративним матеріалом, у першу чергу картосхемами.

Висловлені застереження не применшують цілком позитивного враження про рецензований посібник.

Курс лекцій О. П. Крижанівського написаний соковитою рідною українською мовою, з широким використанням влучних і дотепних афоризмів, виразів і жартів у поєднанні з цитуванням творів художньої і публіцистичної літератури Стародавнього Сходу і сучасності. Все це зробило видання науково-популярним і доступним не тільки для спеціальної аудиторії, а й для широкого загалу шанувальників давньосхідних цивілізацій.

Отже, перше україномовне видання курсу лекцій з історії Стародавнього Сходу, так давно очікуване, без сумніву, вдалося. Воно відзначається високим професійним, науково-методичним рівнем виконання, утвердженням української мови у сходознавстві, слугує прикладом і поштовхом для наслідування в інших галузях історичної науки, де бракує україномовних видань.

Л. В. БАЖЕНОВ (Кам'янець-Подільський)